

Дослідження православного життя росіян ученими Інституту етнології та антропології РАН

Кіра Цеханська

УДК 23/28+130.123.4(470):061.1ІЕА РАН

Kira Tsekhanaska. The Russian Orthodox Life Researches at the Russian Academy of Sciences Institute of Ethnology and Anthropology

The last 20 years were very prolific regarding the studies of the Russian Orthodoxy, particularly at the Miklukho-Maklai Institute of Ethnology and Anthropology in Moscow (Russian Academy of Sciences). The author makes us acquainted with the most noticeable works applying to the spiritual and moral as well as to historical and cultural heritage of the Orthodoxy, to its tradition's dynamics in the modern conditions.

Keywords: Russian Orthodoxy, traditional folk culture, field researches, idolatry.

Кира Цеханская. Изучение православной жизни россиян в Институте этнологии и антропологии РАН

Последние двадцать лет были плодотворными в вопросе изучения православной жизни россиян, в частности в Институте этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН. В статье автор знакомит читателя с наиболее заметными работами, связанными с духовно-моральным и историко-культурным наследием православия, динамикой его традиций в современных условиях.

Ключевые слова: православная жизнь россиян, традиционная народная культура, полевые исследования, иконопочитание.

Вивчення православної культури – новий напрям вітчизняної науки. Упродовж минулого століття етнографічна наука досягла значних успіхів у дослідженні матеріальної культури, проте залишила прогалини у сфері духовного життя. Фольклористи й етнографи початку ХХ ст. вважали природним і закономірним православне загальнокультурне тло, яке їх оточувало, тому фіксували лише відхилення від звичної морально-етичної та релігійної системи. Таким чином, складалася спотворена картина, коли вчені, реконструюючи «певний пласт давніх уявлень за ледь помітними залишковими рисами», «долучали їх до характеристики релігійності спостереженого ними сучасника». Акцентуючи цю тенденцію, М. Громико зазначає: «...записи, зроблені за такою методикою, дотепер для деяких дослідників є головним джерелом вивчення так званої “духовної культури” народу в ХІХ ст.»¹ Протягом десятиліть у науці закріплювалася модель російської народної культури без урахування тисячолітньої православної традиції. Часто це було зумовлено поганим знанням православ'я самими дослідниками, оскільки вже наприкінці ХІХ ст. інтелігенція переважно відійшла від віри, її безпосереднього сприйняття й не надавала значення релігійним засадам вітчизняної культури. Урадянські часи така тенденція тільки підсилювалася. Проте деякі вчені згадували про збереження православних традицій.

Слід зазначити, що предметом етнографії (етнології) є не вивчення власне релігії (віроповідальних догм), а життя її в конкретному етносі або етносоціальній спільноті, тобто вивчення функціонування віровчення: проявів релігійної свідомості, віроповідної практики, внутрішнього життя й духовного досвіду народу або окремих його частин.

Останні двадцять років були плідними щодо вивчення православного життя росіян, особливо в московському Інституті етнології та антропології ім. М. М. Миклухи-Маклая РАН (ІЕА). Вагомого значення в дослідженнях цього напрямку набули праці М. Громико, яка першою порушила питання про етнографічне опрацювання релігійності російського народу, визначила його предмет, підходи та особливості сучасного етапу досліджень, окреслила шляхи вивчення православ'я в народному житті.

Новий напрям аналізу життя росіян з органічним врахуванням віроповідної практики став підґрунтям для розроблення відповідних тем у проблемній групі «Этноконфессиональных исследований» ІЕА РАН.

У документальних джерелах різного характеру дослідники віднайшли величезний пласт відомостей про повсякденне релігійне життя народу, стійкі древні традиції православ'я, які раніше не були предметом спеціального вивчення.

У 1991 році, узагальнюючи зібрані протягом тридцяти років матеріали шістнадцяти архівів про російське село ХVІІІ–ХІХ ст., М. Громико у книзі «Мир русской деревни»² вперше в етнографічній науці описала життя селян Росії до революції з урахуванням релігійного аспекту. Авторка показала живу картину буднів і свят селянина «з його вмінням і роздумуванням», його моральні засади, реалізовані в господарському й соціальному досвіді, духовними підвалинами яких завжди була православна віра.

У зв'язку з легалізацією вивчення православ'я в історії Росії для етнографічного дослідження культури росіян виникла потреба у спеціальному опрацюванні програм збирання польових матеріалів. Досвідчені етно-

графи, які багато років збирали інформацію шляхом опитування, уточнюючи спосіб життя співрозмовників, уже мали певний матеріал спостереження традиційного конфесійного побуту сільського й почасти міського населення. Тому, долучивши до матеріалів оновлені відомості, пов'язані із сучасністю, опрацювали програму польових досліджень на тему «Православие и русская народная культура» (перша редакція якої вийшла 1993 р.). У подальших дослідженнях вона поповнилася новими розділами з конкретних питань у попередніх блоках, з'явилися й авторські програми. Працю узагальнено й окремо видано 2000 року³.

Починаючи з 1993 року в Інституті почала виходити (опубліковано шість випусків) збірка «Православие и русская народная культура» за матеріалами наукового семінару з такою самою назвою, який постійно діє з 1992 року до цього часу⁴.

Польові дослідження відбувалися в різних областях Росії. Експедиція до одного з районів Півночі Росії – Каргопілья і, головним чином, до його західної частини (Лекшмозір'я), – є однією з перших, у якій робота здійснювалася з урахуванням православної складової. Зібрано значний матеріал щодо релігійного повсякденного життя як у минулому, так і в сьогоденні. Як результат цієї роботи в 1993–1994 роках у серії «Библиотека российского этнографа»⁵ було видано дві книжки, основна частина однієї з яких присвячена православній культурі в житті лекшмозерців. Упродовж останніх десятиліть особливу увагу було приділено дослідженням у Рязанській області.

Багатий своїми духовними традиціями Рязанський край є одним з перших, де після тривалих заборон і обмежень почала відроджуватися церковна діяльність, а з нею відновилося досі приховане релігійне життя. Щорічні експедиційні виїзди співробітників Інституту, робота в музеях і архівах завершилися виданням монографічного дослідження «Православие и традиционная народная культура Рязанской области»⁶.

Опрацювання нового наукового напрямку отримало розвиток та реалізацію в матеріалах статей окремих розділів монографій⁷, кандидатських дисертацій, захищених в Інституті за період від кінця 1990-х до початку 2000-х років (М. Мальцева – про традиції пошанування архістратига Михаїла в аристократичному середовищі російського Середньовіччя; О. Кириченко – про православні традиції російського дворянства XVIII ст.; Т. Мелехової – регіональне дослідження різних аспектів православного життя Каргопілья до 30-х років ХХ ст.; Г. Романова – дослідження хресних ходів Москви та Новгороду⁸, Х. Поплавської – про паломництво в Рязанському краї; А. Кузнецової – про побутування релігійних текстів; А. Андріанова – про причини та обставини постригу до чоловічих православних монастирів у Росії); а також докторської дисертації К. Цеханської про традиції пошанування ікон у російській культурі.

Дослідження конкретних проявів православного життя росіян відображені в низці монографій. Так, у 1995 році вийшла книжка С. Кузнецова «Традиции русского земледелия: практика и религиозно-нравственные воззрения»⁹, де автор писав, що «праця російського землероба в морально-

психологічному розумінні була неможливою без усвідомлення відповідальності перед Богом, виконання його заповідей стосовно землі, тварин і свого ближнього в господарській діяльності»¹⁰. Найважливішою рисою культурно-господарського розвитку росіян, на думку автора, були церковні обряди, доповнені певними нормами й приписами, закріпленими у формі народного звичаю¹¹.

До меморіального видання праць С. Кузнецова¹² ввійшли ще й розділи, пов'язані з двома іншими напрямками, якими займався вчений, зокрема «Православный приход и общественное служение духовенства в XIX–XX вв.», написаний за матеріалами Рязанського краю, а також «Обычное право и современное православие». В останньому розділі автор розглянув трансформації звичаєво-правових норм у селянському середовищі після 1861 року, а також особливості та рівень духовно-моральних категорій, зумовлених станом віри в минулому й сучасності.

На основі досліджень у Рязанській області Х. Поплавська написала монографію «Паломничество, странноприимство и почитание святых в Рязанском крае. XIX–XX вв.»¹³, у якій репрезентовано всі різновиди паломництва (і далекого, і близького), висвітлено, хто й навіщо їх здійснював, простежено існування цієї традиції в усі часи. Авторка дійшла висновку, що традиція не переривалася, хоча деякий час побутувала в усіченому вигляді. Переслідування спонукали до створення неформальних громад віруючих навколо своїх духовних керівників – старців, які часто жили в миру. Доних прямували стражденні, якщо не мали змогу здійснити паломництва до далеких святинь.

У 1998 і в 2004 роках були надруковані праці К. Цеханської («Икона в жизни русского народа»¹⁴, «Иконопочитание в русской традиционной культуре»¹⁵), присвячені вивченню ікон у побуті та богослужіннях російського народу. У них авторка зробила спробу реконструювати пошанування ікон, яке багато століть було однією із засад духовно-морального життя російського суспільства. У дослідженнях з'ясовано, що традиції церковного народного пошанування ікон у храмі, будинку, під час обрядів життєвого циклу, святих і хресних ходів майже не зазнали змін протягом однієї тисячі років від часу хрещення Русі. Використання ікон у важливих для життя випадках у ХХІ ст. лишається показником православної свідомості більшої частини населення.

М. Громико та А. Буганов у праці «О воззрениях русского народа»¹⁶ дослідили глибинні корені православ'я – у могутньому пласті поминальної культури, у відвідуванні святинь із хресними ходами, у прагненні мати в родині свою малу церкву, на громадському зібранні, у бою, в інших велелюдних проявах релігійності, у переконаннях, які засвідчувалися щоденно, у способі життя. Автори з'ясували, як віра формувала ідеал монарха – помазанника Божого, впливала на державну свідомість.

Багаторічні дослідження М. Громико завершилися працею про святого праведного Федора Кузьмича, якого авторка ототожнює з Олександром I¹⁷. На основі багатьох фактів та опосередкованих свідчень дослідниця з'ясувала обставини таємної відмови імператора від влади під виглядом смерті і подальшого життя в іншій подобі,

глибокого покаяння, суворій аскезі й набуття хисту провидця. Легенда в трактуванні вченої набула достовірності через ототожнення імператора та сибірського старця.

У монографії «Рязанский месяцеслов»¹⁸, надрукованій у серії «Православие и традиционная народная культура Рязанской области», Л. Тульцева на прикладах річного циклу свят у сільській місцевості описала, як у колективній пам'яті селян зберігалися православні культурно-побутові моделі поведінки відносно середовища існування: «земля, вода, ліс, увесь світ Божий... сакралізувалися завдяки храму, цвинтарю, каплицям, святим місцям...» і «цей Божий світ... функціонував у своєму власному річному колі празників і обрядів». Особливу увагу в праці приділено храмовим святам («головним» до цього часу в багатьох селах області), які, на думку авторки, за своєю сутністю належать до хліборобського святкового календаря й залишаються однією зі складових життя, переважно в його традиційній обрядовій частині.

Видання «“Келейный летописец” святителя Димитрия Ростовского с прибавлением его жития, чудес, избранных творений и “Киевского синопсиса” архимандрита Иннокентия (Гизеля)»¹⁹ стало значним внеском в історію етнографії як приклад етнографічних праць донаукового періоду (XVII – початок XVIII ст.). Автор публікації О. Кириченко у вступних статтях окреслив значення цих творів для етнографії, забезпечив їх довідковим апаратом, надавши можливість звертатися до них не тільки широкому колу читачів, але й науковцям, які цікавляться питаннями історичної етнографії.

Ще одна праця О. Кириченка – монографія «Дворянское благочестие. XVIII в.»²⁰ – присвячена маловивченій темі в етнографії та вітчизняній історії – дворянській православній релігійності. Православну віру в побуті, у поведінці, на державній службі, у царині соціальних відносин автор розглядає як сферу, де релігійно вмотивована поведінка визначає сутність вчинків, служіння, стосунків. Релігійний контекст стосунків між селянами та дворянами (поміщиками), між дворянством та імператором, внутрішньостанові духовні зв'язки – усе це важливі й показові вияви релігійності, поширеної в соціумі. У монографії вперше порушено питання про дворянське благочестя як про явище цілісне, історично визначене й особливе.

Результати спільної цілеспрямованої роботи було зафіксовано в колективній монографії «Православная жизнь русских крестьян XIX–XX веков»²¹, у якій на підставі вивчення різноманітних форм громадського життя висвітлено благодатний вплив православ'я на духовний образ російського селянина. Дослідники намагалися виокремити специфіку релігійного побуту мирянина та його характерні вияви.

Завданням колективної монографії «Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII–XX веках»²² було розглянути побутування православ'я в різному становому

середовищі – дворянському, селянському, купецькому, священницькому. Сповідання спільної віри сприяло духовній єдності всіх прошарків суспільства і їх побожності. Проте соціальне становище та характер господарських занять сприяли внесенню своїх особливостей у практику релігійного життя. Рідкісні документальні публікації (церковний літопис, релігійні листи мирян, невидані листи оптинського старця та ін.) не лише доповнили дослідження, але й надали унікальності цьому виданню.

Наукове визнання ролі православ'я в долі росіян минулого та сучасності, у культурах інших народів, прагнення ліквідувати прогалини в гуманітарних знаннях продемонстрували учасники Міжнародного наукового симпозиуму «Православие и культура этноса», який відбувся в жовтні 2000 року²³. Матеріали цього наукового заходу засвідчують зацікавленість проблематикою, пов'язаною з духовно-моральною та історико-культурною спадщиною православ'я, динамікою його традицій у сучасних умовах. На прикладі своїх досліджень учасники симпозиуму – представники різних гуманітарних наук – засвідчили можливість гармонійної співпраці академічної й церковної галузей науки та практичного застосування набутих знань.

Від часу виникнення 2004 року щорічної Всеросійської науково-богословської конференції «Преподобный Серафим Саровский и судьбы России» співробітники Інституту є організаторами та постійними її учасниками. Щорічно конференція окреслює актуальні напрями роботи, пов'язані з широким спектром проблем. Це теми пошанування новомучеників ХХ ст., відновлення національної історичної свідомості, духовні пошуки в минулому і сучасності та ін. Збірки матеріалів конференції (видано п'ять випусків) віддзеркалюють різнобічні зацікавлення вчених, залучають до наукового обігу нові історичні відомості, виявляють сучасні актуальні проблеми православного життя.

З 2002 року почав виходити унікальний за своїм значенням науковий православний часопис «Традиции и современность»²⁴, у якому вчені, звертаючись до православного життя російського народу, використовують різноманітні писемні, усні та образотворчі джерела. Часопис складається з теоретичних статей, досліджень широкого кола проблем, пов'язаних з історією, етнографією, архітектурою, мистецтвознавством, філологією, педагогікою та іншими гуманітарними науками; публікуються оригінальні документальні матеріали, анотації та повідомлення. Окремі ілюстрації (зокрема й кольорова вкладка) надають публікаціям більшої привабливості для широкого кола читачів.

Учені Інституту етнології, а також інші дослідники, які колись «виросли» в його стінах, спільно продовжують працювати над досі не висвітленими, новими для науки проблемами православ'я в житті російського народу в минулому і в наш час.

Примітки

¹ Громыко М. М. Этнографическое изучение религиозности народа: замет-

ки о предмете, подходах и особенностях современного этапа исследова-

ний // Советская этнография. – № 5 – С. 77–83.

- ²Громько М. М. Мир русской деревни. – М., 1991.
- ³Православие в народной жизни. Программа сбора полевого этнографического материала. – М., 2000.
- ⁴Православие и русская народная культура. – М., 1993–1998.
- ⁵Мелехова Г. Н., Носов В. В. Традиционный уклад Лекшмозерья / Серия «Библиотека Российского этнографа» // Альманах «Российский этнограф». – М., 1994. – Ч. 2.
- ⁶Православие и традиционная народная культура Рязанской области. – Рязань, 2001.
- ⁷Результати нового напряму лише частково ввійшли в узагальнюючу працю «Русские», видану в ІЕА в 1977 році (глави А. В. Буганова, М. М. Громько, І. А. Кремльової, С. В. Кузнецова, Т. А. Листової).
- ⁸1996 року Г. А. Романов у видавництві «Сол Систем» опублікував дві праці – «Московские крестные ходы XIV–XVI вв.» та «Московские крестные ходы XVII в.».
- ⁹Кузнецов С. В. Традиции русского земледелия: практика и религиозно-нравственные воззрения. – М., 1995.
- ¹⁰Там само. – С. 25.
- ¹¹Там само. – С. 28.
- ¹²Кузнецов С. В. Хозяйственные, религиозные и правовые традиции русских XIX–начала XX вв. – М., 2008.
- ¹³Поплавская Х. В. Паломничество, странноприимство и почитание святынь в Рязанском крае. XIX–XX вв. – М., 1995.
- ¹⁴Цеханская К. В. Икона в жизни русского народа. – М., 1998.
- ¹⁵Цеханская К. В. Иконопочитание в русской традиционной культуре. – М., 2004.
- ¹⁶Громько М. М., Буганов А. В. Овоззрениях русского народа. – М., 2001.
- ¹⁷Громько М. М. Святой праведный Федор Кузьмич – Александр I Благословенный. Исследование и материалы к житию. – М., 2007.
- ¹⁸Тульцева Л. А. Рязанский месяцеслов. Круглый год праздников, обрядов, обычаев и поверий рязанских крестьян. – Рязань, 2001.
- ¹⁹«Келейный летописец» святителя Димитрия Ростовского с прибавлением его жития, чудес, избранных творений и «Киевского синопсиса» архимандрита Иннокентия Гизеля / [Общая редакция: Е. А. Лукьянов; Подготовка текста: О. В. Кириченко, Е. А. Лукьянов; Вводная статья, примечания, указатели: О. В. Кириченко]. – М., 2000.
- ²⁰Кириченко О. В. Дворянское благочестие. XVIII в. – М., 2002.
- ²¹Православная жизнь русских крестьян XIX–XX веков. – М., 2001.
- ²²Православная вера и традиции благочестия у русских в XVIII–XX веках. – М., 2002.
- ²³Див.: Исторический вестник № 2–3 (13–14), научный журнал Материалы Международного научного симпозиума «Православие и культура этноса» (Москва 9–13 октября 2001 г.). – М.; Воронеж, 2001.
- ²⁴Традиции и современность. – М., 2002–2009. – № 1–9.

Переклад Зої Гудченко